

Умінський С.А. Освіта дітей чеського походження на Волині (др. пол. XIX – пол. XX ст.) // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С. 138-159.

ОСВІТА ДІТЕЙ ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ВОЛИНІ (ДР. ПОЛ. XIX – ПОЛ. XX СТ.)

5.1. Мережа навчальних закладів для чеських дітей на Волині

Протягом 1870-1917 рр. на Правобережній Україні функціонували однокласні й двокласні чесько-російські училища¹.

В однокласні й до першого класу двокласних чесько-російських училищ зараховувалися діти семи-дванадцятирічного віку. До другого класу двокласних чесько-російських училищ – хлопчики до п'ятнадцятирічного віку і дівчатка до тринадцятирічного віку².

Діти незаможних батьків, відмінники навчання в однокласних і двокласних чесько-російських училищах навчалися безкоштовно. Натомість інші діти (за постановою попечителя навчального округу) щороку сплачували за навчання не більше шести рублів. Діти й засновників і спонсорів училищ навчалися також безкоштовно³.

Відвідування дітьми однокласних і двокласних чесько-російських училищ контролювалося громадами, батьками (опікунами) і вчителями. Учителі щодня записували у журналі не тільки тему і короткий зміст уроків, а й відсутніх дітей, зазначаючи причини відсутності. Діти, які систематично ігнорували училищний порядок, виключалися з училищ за погодженням із державним інспектором⁴. У однокласних і двокласних чесько-російських училищах існував також загальний список дітей, де відзначалися найважливіші особисті дані⁵.

Кількість предметів у однокласних і двокласних чесько-російських училищах співпадала із кількістю предметів у російських однокласних і двокласних училищах⁶. Предмети в однокласних і двокласних чесько-російських училищах викладалися за погодженнями з Міністерством народної освіти Російської імперії і духовним відомством російськомовними підручниками⁷.

Діти неправославної віри звільнялися від вивчення і складання екзаменів із церковнослов'янської мови і Закону Божого⁸.

Навчання в однокласних і двокласних чесько-російських училищах тривало з першого вересня до першого травня⁹. Подекуди (наприклад, у Зубівському двокласному чесько-російському

¹ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – 1096 с. – (Народные училища в Западном крае, на Кавказе, в Остзейских губерниях и Царстве Польском. О народных училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской: извлечение из Свода Законов: т. 12. – 1883 г., по продолжению 1895 г.). – С.183.

² Крыжановский Е. М. Чехи на Волини / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – С.124.

³ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – 1096 с. – (Народные училища в Западном крае, на Кавказе, в Остзейских губерниях и Царстве Польском. О народных училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской: извлечение из Свода Законов: т. 12. – 1883 г., по продолжению 1895 г.). – С.185.

⁴ Крыжановский Е. М. Чехи на Волини / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – С.124.

⁵ Там само. – С.134.

⁶ О разрешении чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будареже и Мирогоще по одному 2-классному училищу. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 49. – Арк. 20 зв.

⁷ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – 1096 с. – (Народные училища в Западном крае, на Кавказе, в Остзейских губерниях и Царстве Польском. О народных училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской: извлечение из Свода Законов: т. 12. – 1883 г., по продолжению 1895 г.). – С.183.

⁸ Там само.

⁹ Афанасьев І. Установи народної освіти на Волині: за матеріалами Губнаросвіти на 1.01.1924 р. / І. Афанасьев. – Житомир: Волинський губернський відділ народної освіти, 1924. – С.385. Мокрицький Г. П. Крошнянська чеська школа у м. Житомирі / Г. П. Мокрицький // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С. 154-158. – (Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині»: т. 18). – С.156.

училищі) літні канікули тривали тільки із тридцятого червня до тридцять першого серпня. У деяких однокласних і двокласних чесько-російських училищах (наприклад, у Глинському двокласному чесько-російському училищі) канікули, за рішенням учителів, становили більшу частину року: чотиримісячні літні канікули, загалом двомісячні великодні, різдвяні й масляничні канікули, різні святкові канікули. Натомість чехи вимагали усунення таких канікул і встановлення канікулярних днів у зручний для батьків час (тобто, на зразок Богемії, тільки протягом літніх сільськогосподарських робіт)¹⁰.

Уроки розпочиналися о сьомій або восьмій годині. У деяких однокласних і двокласних чесько-російських училищах уроки закінчувалися до чотирнадцятої години, натомість подекуди існувало двозмінне навчання, що суперечило традиціям однокласних і двокласних училищ¹¹.

У четвер діти чеського походження, на противагу дітям українського походження, традиційно не відвідували навчання. Під час православних свят діти українського походження, на відміну від дітей чеського походження, не відвідували училища. Це спричиняло безладдя під час вивчення нових тем¹².

Чехи надавали перевагу одностатевому навчанню, відповідно до цього хлопчикам і дівчаткам викладали вчитель і вчителька. Двостатеве навчання здійснювалося лише за умови забезпечення однокласних і двокласних чесько-російських училищ достатньою кількістю класів, парт і лав для окремого розміщення хлопчиків і дівчаток, вік яких не перевищував би відповідно чотирнадцяти і дванадцяти років¹³.

Після успішного завершення навчання в однокласних і двокласних чесько-російських училищах діти отримували свідоцтва¹⁴. Діти, які не склали іспити, мали можливість одноразового перескладання, проте лише наступного року і за умови повторного проходження курсу останнього року навчання¹⁵.

Починаючи з 16 листопада 1885 р., випускники однокласних і двокласних чесько-російських училищ отримували військову пільгу¹⁶ (діти починали навчання у чеських школах як із шестирічного, так і з десяти-дванадцятирічного віку).

За статутом євангелістсько-лютеранської церкви, п'ятнадцятирічні юнак або дівчина мали знати Закон Божий і вміти читати¹⁷.

У чеських школах здебільшого використовувалася педагогічна система, притаманна німецьким сільським школам, яка полягала у широкому застосуванні диктантів і переказів; дослівному заучуванні текстів напам'ять; коротких наказів із негайним виконанням і досить жорстоких покарань за найменший непослух¹⁸.

Однокласні чесько-російські училища мали трирічний курс і, як мінімум, шестимісячний навчальний рік¹⁹.

Згідно затвердженої 7 лютого 1897 р. міністром Народної освіти «Програми для однокласних чесько-російських училищ», в училищах викладалися наступні предмети: 1. Закон Божий (коротка священна історія і короткий катехізис із поясненням найважливіших богослужінь, молитов і свят). 2. Російська мова (російське читання; російське письмо). 3. Російський правопис. 4. Церковнослов'янська мова. 5. Чеська мова. 6. Арифметика (4 перші дії). 7. Співи. 8. Гімнастика²⁰.

¹⁰ *Čechoslovan.* – К.: 27 března (03) 1916. — № 2. – S. 5.

¹¹ *О разрешении чехам, переселившимся в Вольнскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будареже и Мирогоще по одному 2-классному училищу.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 49. – 1870 г. – Арк. 50 зв.

¹² *Крыжановский Е. М.* Чехи на Волини / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – С.84.

¹³ *Киевлянин.* – 1889. – № 57. – С. 3; *Ruský Čech.* – 1908. – № 10. – S.15.

¹⁴ *Пругавин А. С.* Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.125.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Бричок С. Б.* Церковнопарафіяльні школи у системі народної освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Рівне, 2005. – С.39; Фальборк Г. А. Народное образование в России / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуский. – СПб.: Печ. О. Поповой, 1900. – С.123.

¹⁸ *Крыжановский Е. М.* Собрание сочинений: в 3 т. / Е. М. Крыжановский. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 2: Чехи на Волини. – 1890. – С. 941.

¹⁹ *Пругавин А. С.* Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. — СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.125.

²⁰ Там само.

Згідно цієї Програми в однокласних чесько-російських училищах учителі мали право розширювати зміст освіти, розподіляти його за роками, збільшувати навчальний час вивчення²¹.

Під час викладання Закону Божого використовувалися такі методи: бесіда; розповідь; цитування; повторення; зв'язок із життям; випереджаюче навчання²². Тематичний зміст уроків Закону Божого в однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: молитва; піснеспіви; десять заповідей; Символ православної віри;
- другий рік: Старий Заповіт; Новий Заповіт; Священна Історія; постулати християнства; становлення Церкви; дванадцять свята;
- третій рік: Богослужіння; Катехізис за «Початками християнського вчення»;
- основні поняття: «храм»; «престол»; «іконостас»; «чаша»; «священство»; «риза»; «свято»; «піст»; «чатування»; «піснеспів»; «священнодія»; «Літургія»; «Великі Дари»; «причастя»; «Апостол»; «Євангеліє»; «Проскомидія»; «хресне знамення»; «ектенія»²³.

Молитви вивчалися за наступним планом: 1. Читання молитви. 2. Визначення головної думки молитви. 3. Пояснення змісту складних слів і висловів молитви. 4. Переклад молитви. 5. Наближений до тексту короткий перифраз молитви. 6. Опитування за запитаннями. 7. Узагальнюючий аналіз слів і висловів молитви. 8. Узагальнюючий аналіз молитви. 9. Аналіз питань. 10. Вивчення молитви напам'ять: першої половини першого навчального року – зі слів учителя, надалі – із книги²⁴.

Законовчителі мали право першості під час узгодження розкладів занять однокласних чесько-російських училищ²⁵. Під час вивчення Закону Божого в однокласних чесько-російських училищах використовувалися такі наочні посібники: географічні карти; репродукції картин зі Священної Історії; зображення священних предметів²⁶.

Метою викладання російської мови в однокласних чесько-російських училищах визначалося досягнення дітьми осмисленого і правильного читання і письма російською мовою; осмисленої й правильної розмовної вимови²⁷.

Під час викладання російської мови в однокласних чесько-російських училищах використовувалися такі методи: хорове читання; зразкове читання вчителем; взаємопроникнення предметів (читання статей із гігієни; географії Російської імперії; природознавства Російської імперії; історії Російської імперії; робота з географічними й історичними брошурами і книгами)²⁸.

Тематичний зміст уроків російської мови в однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: звуковий і складовий аналіз слів; букви; поєднання букв; читання слів і коротких речень із вивченими буквами; читання статей; переказування статей за запитаннями; вивчення віршів напам'ять; поділ слів на склади; перенесення складу в наступний рядок; великі й рядкові букви; вживання великих букв; голосні й приголосні букви; тверді й м'які приголосні букви; букви «й», «ь», «ъ»; азбука; буква «э»; вживання букв «и» й «і»; невживання букв «ы», «ю», «я» після «ж», «ч», «ш», «щ»; тверда і м'яка вимова приголосних букв; букви «ь», «ъ» всередині й наприкінці слів; наголос; наголос і зміна значення слова; диктант; пояснювальний диктант; списування статей;

- другий рік: читання статей; домашнє читання книг і статей; переказування статей за запитаннями і без них; переказування поширених статей частинами; письмовий переказ статті за запитаннями; вивчення віршів і коротких оповідань напам'ять; іменник; рід, число і відмінок іменників; особові займенники; дієслово; доконаний і невизначений вид, особа і час дієслів; окремі й префіксальні прийменники; вживання потрібної букви за нечіткої вимови голосного чи

²¹ Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России: по неизданным официальным документам / Н. Каржанский (Качанов). – М.: Змії, 1918. – С.138.

²² Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.143.

²³ Там само. – С.139.

²⁴ Там само. – С.143.

²⁵ Там само. – С.139.

²⁶ Там само. – С.144.

²⁷ Там само. – С.147.

²⁸ Там само.

приголосного звуку; буква «ґ»; вживання крапки; вживання знаків оклику і питання; вживання тире і лапок; вживання коми; сьомий кличний відмінок; попереджувальний диктант; перевірковий диктант; списування статей; запис вивчених напам'ять віршів і коротких оповідань;

- третій рік: читання і переказування статей із хрестоматії; домашнє читання книг і статей; письмовий переказ статті; читання розбірливих рукописів; вивчення віршів і прозових уривків напам'ять; іменник і прикметник; родове, числове і відмінкове узгодження прикметника з іменником; відмінкові закінчення; ступені порівняння прикметників; короткі (вкорочені) й повні закінчення прикметників; кількісні й порядкові числівники; просте речення; підмет і присудок; додаток, означення й обставина; вправи на вживання розділових знаків; вправи на вживання букви «ґ»; повторювальний диктант; перевірковий диктант; списування статей; складання листів і описів за зразком²⁹.

Метою викладання каліграфії в однокласних чесько-російських училищах було набуття дітьми уміння твердого і чіткого почерку; ознайомлення із правилами якісного каліграфічного письма³⁰.

Під час викладання каліграфії в однокласних чесько-російських училищах використовувалися такі методи: тактування (основні принципи: тактування спочатку повільне, потім – швидке (один такт відповідав одному натиску пера); прямопропорційний взаємозв'язок легкості натиску пера і швидкості письма; написання букв за буквеними елементами (спочатку вивчали рядкові букви, потім – великі букви, тому що елементи рядкових і великих букв різні)³¹.

Тематичний зміст уроків каліграфії в однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: вправи на правильне сидіння, розміщення зошита і рухи руки; написання буквених елементів (паличка; паличка, заокруглена зверху; паличка, заокруглена знизу; паличка, заокруглена зверху і знизу; овал; півовал); написання слів і речень великим почерком за двома лініями;

- другий рік: повторення вивченого матеріалу; написання слів і речень середнім почерком за двома лініями; натиск пера і розмір букв; правильні з'єднання букв; списування із класної дошки і прописів;

- третій рік: написання слів і речень за однією лінійкою; написання слів і речень за транспарантом; правильні з'єднання букв; списування із прописів³².

Учителям однокласних чесько-російських училищ рекомендувалося користуватися під час роботи з дітьми тільки папером, пером і олівцем, а не грифельними дошками і грифелем, користуючись якими, діти набували б офтальмологічних вад³³. Учителі мали право обирати шрифт читання (друкований; рукописний; друкований+рукописний) і письма (слов'янський напівустав (дітьми православного віросповідування) і круглий шрифт – «рондо»)³⁴.

Цікавим, на наш погляд, був метод, який використовувався під час викладання церковнослов'янської мови у однокласних чесько-російських училищах: опрацювання таблиць вивчених напам'ять, коротких молитов для читання³⁵.

Тематичний зміст уроків церковнослов'янської мови у однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: церковнослов'янська азбука; порівняння церковнослов'янської азбуки з російським алфавітом; читання молитов; надрядкові знаки, титла; скорочення слів; читання церковнослов'янського букваря;

- другий рік: Євангеліє; Псалтир; Часослов; слов'янські числа;

- третій рік: Євангеліє; Псалтир; Часослов; місяцеслов (церковний календар);

- основні поняття: «кафізма»; «титло»³⁶.

²⁹ Там само. – С.146.

³⁰ Там само. – С.149.

³¹ Там само.

³² Там само. – С.148.

³³ Там само. – С.149.

³⁴ Там само. – С.147, 150.

³⁵ Там само. – С.145.

³⁶ Там само. – С.144.

Метою викладання арифметики в однокласних чесько-російських училищах визначалося досягнення дітьми результатів загальноосвітніх і практичних завдань: свідоме засвоєння основних арифметичних понять; вільне обчислення; розуміння співвідношення чисел; застосування набутих знань під час вирішення практичних завдань; уміння співставляти арифметичні знаки і відповідні поняття³⁷.

Тематичний зміст уроків арифметики в однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: пряма і зворотна лічба у межах двадцяти; чотири перші дії у межах двадцяти; нумерація чисел у межах ста; чотири перші дії у межах ста; цифри і знаки; поняття «додати»; «відняти»; «на скільки більше (менше)»; «повторити»; «розділити»; «скільки разів міститься»; «у скільки разів більше (менше)»; усні й письмові задачі; римська нумерація чисел у межах ХХ;

- другий рік: поняття «десяток»; нумерація чисел у межах тисячі; чотири перші дії у межах тисячі; поняття «додавання»; «віднімання»; «множення»; «ділення»; таблиці прямого множення однозначних чисел; обчислювальні прийоми із двозначними числами; розклад числа на розрядні одиниці; кратне і різницеve порівняння чисел; збільшення і зменшення чисел у десять і у сто разів; усні й письмові задачі; дробі ($\frac{1}{2}$; $\frac{1}{4}$; $\frac{1}{8}$; $\frac{1}{10}$; $\frac{1}{5}$; $\frac{1}{3}$; $\frac{1}{6}$);

- третій рік: нумерація чисел у межах десяти мільйонів; чотири перші дії у межах десяти мільйонів; прямі й зворотні обчислення; перевірка чотирьох перших дій; чотири перші дії над іменованими складеними числами; звичайні й десяткові дробі; чотири перші дії зі звичайними і десятковими дробами; задачі з використанням дробів; усні й письмові задачі; час; монети; російські міри довжини (аршин; вершок), маси (фунт) сипучих тіл; квадратні й кубічні міри; російська торгова рахівниця; проценти; площа; об'єм простих тіл³⁸.

Метою викладання співів у однокласних чесько-російських училищах визначалося виховання у дітей морально-релігійних почуттів; почуття любові до Батьківщини; естетичних почуттів³⁹.

Тематичний зміст уроків співів у однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: підготовчі вокальні вправи; одноголосні церковні піснеспіви; унісон; оволодіння музичними інтервалами (секундою; терцією; квартою); військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру;

- другий рік: Літургія святого Іоана Златоуста; храмові свята; мажорна гама; назви і зображення нот; поділ ноти на частини; четвертна нота; половинна нота; ціла нота; нота із крапкою; піснеспіви; двоголосся; триголосся; гімни; військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру;

- третій рік: піснеспіви за Євангелієм; недільні віршарі; пасхальні ірмоси; молебень; військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру⁴⁰. Уроки співів мав проводити учитель із музичною освітою⁴¹.

Двокласні чесько-російські училища мали п'ятирічний курс навчання (у першому класі діти навчалися три роки, у другому класі – два роки)⁴².

До першого класу двокласних чесько-російських училищ зараховувалися діти, які вміли читати і писати, виконувати чотири перші дії з простими числами і молитися⁴³.

Згідно затвердженої 31 травня 1869 р. міністром Народної освіти Програми для двокласних чесько-російських училищ у них викладалися такі основні предмети: 1. Закон Божий. 2. Російська мова (російське читання; російське письмо). 3. Російське чистописання. 4. Чеська мова (чеське читання; чеське письмо; чеське чистописання). 5. Арифметика. 6. Практична геометрія. 7. Географія

³⁷ Там само. – С.150.

³⁸ *Ruský Čech*. – 1907. – № 6. – С.6.

³⁹ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.154.

⁴⁰ Там само. – С.153.

⁴¹ Там само. – С.138.

⁴² Воловик О. В. Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С.159.

⁴³ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.184.

і природознавство Російської імперії. 8. Історія Російської імперії. 9. Співи. Крім того, в училищах викладалися варіативні предмети: 1. Креслення. 2. Малювання. 3. Праця. 4. Гімнастика⁴⁴.

Міністерством народної освіти Російської імперії було складено Програму викладання Закону Божого у двокласних чесько-російських училищ, яку 24 вересня 1869 р. погоджено із Синодом. Згідно цієї програми метою викладання Закону Божого визначалося виховання дітей у християнському дусі за законами православної церкви⁴⁵.

Для досягнення зазначеної мети використовувалися такі засоби: молитва (російською і церковнослов'янською мовами зі слів законовчителя, якій передувала бесіда про зміст молитви); ектенія; Літургія; облаштування храму; вивчення Священної Історії (у першому класі – церковні свята; Старий Заповіт; Новий Заповіт; зміст учення Ісуса Христа; Символ православної віри; у другому класі – Катехізис; Новий Заповіт; Євангеліє; апостольські послання; псалми⁴⁶).

Метою викладання російської мови визначалося досягнення дітьми осмисленого, правильного і швидкого читання і письма російською мовою⁴⁷.

Для досягнення зазначеної мети використовувалися наступні засоби:

- у першому класі: читання і переказування пояснених учителем статей; усні й письмові відповіді на запитання вчителя; письмовий переказ статті за запитаннями і без допомоги запитань; списування статей; пояснювальний диктант; перевіркове читання дітьми диктанту із книги; контрольний диктант; вивчення правил правопису без граматичних термінів; практичне вивчення іменника, дієслова, прикметника; підмета, присудка без називання термінів і вивчення пояснених учителем віршів напам'ять;

- у другому класі: читання і переказування пояснених учителем поширених статей; вивчення синтаксичних і етимологічних правил орфографії; аналіз листів і статей; письмовий переказ; твір на тему за визначеним планом; вивчення віршів напам'ять⁴⁸.

Тематичний зміст уроків арифметики у двокласних чесько-російських училищах був наступним:

- у першому класі: перший рік: склад чисел у межах десяти; чотири перші дії над числами у межах десяти; поняття про $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ й $\frac{1}{8}$; склад чисел у межах ста; усні задачі на чотири перші дії; другий і третій роки: числа у межах мільйону; усні й письмові задачі; російська торгова рахівниця; одиниці часу; одиниці ваги; міри; монети;

- у другому класі: прості дроби; чотири перші дії над простими дробами; задачі на правила потрійного зміщення, проценти без пропорційних дій; основи планіметрії⁴⁹.

Тематичний зміст уроків географії у двокласних чесько-російських училищах був таким: структура глобуса; вода і суходіл; материки й океани; частини світу; Російська імперія; карта; моря, затоки, протоки, озера, острови, півострови, коси і перешийки Російської імперії; шляхи сполучення Російської імперії; гори Російської імперії; поверхня Росії; краєзнавство; європейська й азійська частини Російської імперії; губернії і повіти Російської імперії (не перераховуючи останніх); рідний край – губернія, сусідні губернії, повіти; столиці, визначні місця Російської імперії; залізні дороги Російської імперії; кількість населення, площа, племена Російської імперії; держави світу; столиці держав світу; слов'янські країни; сусідні країни; слов'яни⁵⁰. Під час вивчення географії у двокласних чесько-російських училищах використовувалися географічні карти світу, Європи, Російської імперії, столиць Російської імперії, найбільших держав і міст, слов'янських і сусідніх країн⁵¹.

Тематичний зміст уроків історії у двокласних чесько-російських училищах був наступним: віра і побут слов'ян; варяги; свята Ольга і її хрещення; святий Володимир і хрещення російського

⁴⁴ Там само. – С.133.

⁴⁵ Там само. – С.130.

⁴⁶ Там само. – С.131.

⁴⁷ Там само. – С.132.

⁴⁸ Там само. – С.132.

⁴⁹ *Ruský Čech*. – 1907. — № 6. – S.6.

⁵⁰ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – 1096 с. – С.133.

⁵¹ Там само.

народу; Києво-Печерська Лавра; поділ Русі; татари; Олександр Невський; Куликовська битва; об'єднання Російської землі Іоаном III; підкорення Астраханської, Казанської і Сибірської земель; закріплення селян; самозванці; Дім Романових⁵².

У двокласних чесько-російських училищах урок тривав годину; перерва між першим і другим уроком – ¼ години; між другим і третім – ¾ години; між третім і четвертим – ¼ години⁵³.

У Будеражському, Глинському і Мирогощинському двокласних чесько-російських училищах існували окремі кімнати і достатня кількість парт і лав для поділу класів на відділення і підгрупи. Так у Мирогощинському училищі навчалася до ста шістдесяті дітей, зокрема й українського походження, тому діти кожного класу поділялися на два відділення – чеське і російське; чеське відділення поділялося на дві підгрупи. Поділ класів на відділення запроваджувався з наступних предметів: Закон Божий, чеська мова й арифметика⁵⁴.

Доступність навчання для дітей чеського походження гарантувалася громадою і Міністерством народної освіти Російської імперії. Ефективність навчання контролювалася вчителями, громадою і Міністерством народної освіти Російської імперії. Навчання заввуршувалося іспитами й отриманням свідоцтва зразка Міністерства народної освіти Російської імперії.

Зазначимо, що чеські школи забезпечували рідномовну освіту; однокласні чесько-російські училища – російську освіту; двокласні чесько-російські училища – комбіновану чесько-російську, проте меншою мірою російськомовну освіту. Планове, програмне і методичне забезпечення чеських шкіл ґрунтувалося на власному науково-педагогічному доробку вчителів.

5.2. Діяльність чеських культурно-просвітницьких товариств на Правобережній Україні

У 1869-1884 рр. на Правобережній Україні функціонували різноманітні культурно-просвітницькі організації для дітей чеського походження: культурно-спортивні, фізкультурно-спортивні, фізкультурні, спортивні, освітні й літературні товариства. Так у Зубівській громаді діяла «Чеська літературна бесіда». У 1870 р. у Глинській, Мирогощинській і Семидубівській громадах було організовано перші у Російській імперії культурно-спортивні товариства «Сокіл»⁵⁵.

Членами товариств були купці, власники майстерень, броварень, магазинів, учителі, музиканти, рідше кваліфіковані робітники⁵⁶.

Почесним старостою Мирогощинського товариства «Сокіл» чехами було обрано 20-річного сина Київського генерал-губернатора князя Дмитра Олександровича Дундукова-Корсакова, керівником – учителя В. А. Свободу⁵⁷.

У 1869-1884 рр. на Правобережній Україні функціонували музичні заклади; театральні-драматичні гуртки; читальні зали. Розглянемо більш детально деякі з них.

Мистецька і, зокрема, музична культура була складовими елементами загальної культури, яка, у свою чергу, мала потужний виховний вплив. Чеські організації позитивно, спрямовано і комплексно вплинули на розвиток загальної музичної культури тогочасної України⁵⁸. Серед знаменитих диригентів і композиторів доцільно згадати Едуарда Направника і Вацлава Суку⁵⁹, шанованих акапельних вокалістів – Клементину Калашеву, Ружену Матурову, Богумила Птака⁶⁰, а

⁵² Там само.

⁵³ *О разрешении чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будераже и Мирогоше по одному 2-классному училищу.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 49. – 1870 г. – Арк. 50 зв.

⁵⁴ *Воловик О. В.* Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костиця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С. 158-161. – (Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині»; т. 18).

⁵⁵ *Потапчук Л. Ф.* Із історії чеських і німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період / Л. Ф. Потапчук, В. В. Комар, О. А. Савчук // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костиця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С.35.

⁵⁶ *Ковба Ж. М.* Чеська еміграція в Україні у др. пол. XIX – на початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.03 / Ковба Жанна Миколаївна. – Львів, 1974. – С.154.

⁵⁷ *О разрешении чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будераже и Мирогоше – по одному 2-классному училищу.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 49. – 1870 г. – Арк. 51 зв.

⁵⁸ *Кишкин Л. С.* Чешско-русские литературные и культурно-исторические контакты: разыскания, исследования, сообщения / Л. С. Кишкин. – М.: Наука, 1983. – С.20.

⁵⁹ Там само. – С.20.

⁶⁰ Там само. – С.21.

відомих скульпторів і художників (баталістів, мариністів, портретистів та ін.) – Власту Аморт, Вацлава Кафку, Густава Франка, Карела Брожа, Яна Рипоту, Карела Христинека, Франтішека Шафарека⁶¹.

Музиканти чеського походження зробили значний внесок у розвиток місцевої культури Волинського краю. Вони працювали викладачами музичних училищ, надавали приватні уроки дітям заможних селян, міщан, землевласників, дворян⁶².

Викладачі музики чеського походження працювали у багатьох навчальних закладах: гімназіях, ліцеях, євангелістсько-лютеранських, конфірмаційних школах та школах при костелах і монастирях. Так викладач гри на скрипці М. М. Пальхейм і викладач гри на фортепіано М.В. Ленхарт працювали у Любарській василіанській школі, де функціонували класи гри на гітарі, кларнеті, скрипці, флейті й фортепіано. Батьки та шанувальники музичного мистецтва відвідували кожний шкільний іспит, який завдяки їм і творчій праці викладачів і дітей перетворювався на святковий концерт⁶³.

Викладачі гри на клавикорді, представники Празької й Віденської музичних шкіл, А.Л. Галерт і Й.В. Нудер працювали у Межиріч-Корецькій пріерській школі, де навчання дітей незаможних батьків здійснювалося безкоштовно⁶⁴.

Голова педагогічної ради Дубенської жіночої гімназії, директор Дубенської чоловічої й Дубенської жіночої гімназій О.Л. Поспішил займався російськомовним перекладом і перевиданням латиномовних підручників для консерваторій⁶⁵. Викладач диригування й акапельного вокалу Кременецького ліцею Й.К. Ваньончик висунув ідею заснування інституту вчителів і органістів для поширення музичного мистецтва серед мешканців села, ознайомлював дітей і викладачів із принципами чеського національного просвітницького руху, керував хором ліцею⁶⁶.

У XIX ст. існувала досить поширена практика запрошення музикантів чеського походження заможними українськими родинами. У цей час на Правобережній Україні музиканти чеського походження переважали чисельністю серед іноземних музикантів⁶⁷. Чеські мандрівні капели («hubdy») під керівництвом О. А. Єдлічки, Я. Р. Ландвара, Я. Ч. Прача давали концерти на території усієї України⁶⁸.

Основними формами чеського музичного виховання були традиційні (засвоєння народних пісень, гри на музичних інструментах) і позаінституційні (хори й оркестри при церквах і навчальних закладах, музичні зали у шинках, народні театри)⁶⁹.

Волосні управління здійснювали організацію культурно-освітніх закладів у чеських громадах⁷⁰.

Громадська діяльність, сімейне виховання, плекання рідної мови мали великий вплив на становлення зовні непоказного, проте глибокого почуття патріотизму, на збереження чехами власної самобутності⁷¹. У багатьох, здебільшого великих, чеських громадах існувала практика

⁶¹ Там само. – С.21.

⁶² Шпиталенко Г. А. Громадське і культурне життя чеських поселенців на Волині у др. пол. XIX – на початку XX ст. / Г. А. Шпиталенко // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. – К.-Житомир: Поліграфічний центр ЖПІ, 1998. – С.75.

⁶³ Бовсунівська Н. М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бовсунівська Наталія Миколаївна. – Житомир, 2004. – С.68.

⁶⁴ Кобернік А. П. Z dějin volyňských Čechů / А. П. Кобернік // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – С. 86.

⁶⁵ Pospíšil A. Československá duševní armáda na Rusi / A. Pospíšil. – Praha, 1925. – S.1.

⁶⁶ Hofman J. Historická mapa českého osídlení na Volyni: 4 část / J. Hofman, J. Drahoukoupil. – Praha, 1995. – Část 4: Abecední seznam obcí a osad s českým osídlením. – 1995. – S.8.

⁶⁷ Радянська Волинь. – 1935. – № 248 (№ 3209). – С. 2.

⁶⁸ Енциклопедія українознавства [перевид. в Україні]. – Львів: Фонд духовного відродження ім. Митрополита Андрія Шептицького, 2000. – Т.10. – С.3736.

⁶⁹ Волинские епархиальные ведомости. – 1893. – № 6. – (Часть неофициальная) // Чешские школы на Волини. – С. 190.

⁷⁰ Бармак М. Німецьке, чеське і єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 pp.): розселення, господарське життя, міграції / М. Бармак. – Тернопіль, 1999. – С.110.

⁷¹ Лутай М. Є. До історії чеської колонії Зубівщина / М. Є. Лутай // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – С.37.

загальних зібрань, які організовано купували чеські газети і журнали, займалися постановками народних спектаклів, музичних і танцювальних вечорів, маючи свій оркестр⁷².

У чеських шинках, як правило, існували окремі приміщення – спеціальні музичні зали, де чехи за невеликі гроші могли послухати оркестр, переглянути виставу, ознайомитися зі свіжими чеськими і російськими газетами і журналами⁷³.

Чехи добре розуміли велике значення музичного виховання для морально-релігійного становлення молоді. Тому музичні колективи (аматорські самодіяльні оркестри, хори) завжди ставали першими осередками просвіти, позитивно впливаючи на розвиток місцевої культури⁷⁴.

Чехи з дитинства захоплювалися грою на музичних інструментах, особливо на скрипці. У Миколаївській громаді існував духовий оркестр; у Зубівській громаді діяли оркестр і хор⁷⁵. Так 29 серпня 1890 р. у м. Варковичах об'єднані оркестр і хор навчальних закладів для дітей чеського походження досить успішно виступили перед російським імператором⁷⁶.

У недільні й святкові дні у чеських читальнях збиралися не тільки чехи, а й українці, щоб відпочити читаючи і спілкуючись⁷⁷.

Домашнє виховання традиційно здійснювали гуртом, усією родиною — узимку в найпросторіших світлицях⁷⁸. Серед чехів існував звичай під назвою «додерна» («*doderna*»), який нагадує українські вечорниці. Зимового вечора в одну з хат жінки і дівчата приносили пир'я і, працюючи, співали пісні, переповідали новини, розповідали легенди і казки. Пізніше до справи долучалися чоловіки, які плели кошики, лагодили серпи, коси, лопати, граблі для весняно-літніх польових робіт. Господарі готували для гостей каву⁷⁹.

У 1885-1906 рр. на Правобережній Україні функціонували різноманітні культурно-просвітницькі організації, серед яких – освітні товариства. 2 січня 1891 р. у м. Києві за клопотання директора Києво-Печерської гімназії, статського радника В. І. Петра, було зареєстровано Чесько-слов'янське товариство «Бесіда». Метою товариства передбачалося надання матеріальної допомоги навчальним закладам для дітей чеського походження, облаштування бібліотек у чеських громадах, опіка сиріт і дітей бідних батьків⁸⁰.

На початку ХХ ст. було організовано Чеське освітнє товариство, першочерговим завданням якого стало наукове вивчення чеської мови⁸¹.

У 1907-1916 рр. на Правобережній Україні функціонували різноманітні чеські культурно-просвітницькі організації, серед яких добротинні, добротинно-просвітницькі, культурно-просвітницькі, культурно-спортивні, фізкультурно-спортивні, фізкультурні, спортивні товариства. Чехи становили основу Київського фізкультурного товариства «Юг», на базі якого у 1905 р. було організоване товариство «Сокіл» («*Соко*»), яке відкривало дочірні товариства на Правобережній Україні. Наприклад, протягом 1910-1914 рр. товариства «Сокіл» було організоване у містах Дубно, Житомирі й Рівному⁸². Програмні засади Київського й інших товариств «Сокіл» ґрунтувалися на

⁷² *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К.: Типография Штаба Киевского военного округа, 1887. – Ч.1. – С.187.

⁷³ *Бовсунівська Н. М.* Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бовсунівська Наталія Миколаївна. – Житомир, 2004. – С.67.

⁷⁴ *Шпиталенко Г. А.* Громадське і культурне життя чеських поселенців на Волині у др. пол. ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. А. Шпиталенко // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. – К.-Житомир: Поліграфічний центр ЖПІ, 1998. – С. 75.

⁷⁵ *Воловик О. В.* Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костиця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С.159.

⁷⁶ *Волыньские епархиальные ведомости.* – 1894. – № 6. – (Часть неофициальная). – С.196.

⁷⁷ *Ruský Čech.* – 1907. – № 17. – S.5.

⁷⁸ *Гофман Ї.* Исторична карта чеського заселення Волині: 4 частини / Ї. Гофман, Я. Кліцпера. – Прага, 1995. – Частина 1: Карта 1:2 000 000 Волинської губернії; Частина 2: Карта 1:500 000 частини Волинської губернії, заселеної чехами; Частина 3: Карта 1:200 000 частини Волинської губернії з найбільшою густиною чеського заселення; Частина 4: Алфавітний список населених пунктів і поселень із чеським населенням. – 1995. – С.13.

⁷⁹ *Ковба Ж. М.* Чеська еміграція в Україні у др. пол. ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.03 / Ковба Жанна Миколаївна. – Львів, 1974. – С.152.

⁸⁰ *Крыжановский Е. М.* Чехи на Волини / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – С.84.

⁸¹ История Чехословакии: в 3 т. – М.: АН СССР, 1956-1960. – Т. 2 / [под ред.: С. А. Никитина, М. А. Полтавского, Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова]. – 1959. – С.74.

⁸² *Францев В. А.* Чешское сокольство, его развитие и культурное значение / В. А. Францев. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1910. – С.11.

аналогічних завданнях організованого у 1862 р. у Чехії фізкультурно-спортивного і культурно-просвітницького товариства «Сокіл» і передбачали фізичне і моральне виховання підростаючого покоління⁸³. Члени товариств «Сокіл» після роботи й у вихідні дні займалися культурно-просвітницькою і спортивною діяльністю (вивченням і постійним виконанням вільних вправ, комплекс яких час від часу оновлювався)⁸⁴.

Чеське добротинне і просвітницьке товариство імені Яна Амоса Коменського виникло у 1907 р. у м. Києві на основі організованого тут у 1885 р. Чеського добротинного товариства⁸⁵. Головою товариства був чех Г. І. Індржише. Поряд із одноосібним керівництвом також діяла Рада товариства, до якої входили чинні казначей і бухгалтер. Крім того, постійними членами Ради були Ф. Ф. Горалек, Ф. А. Дедіна, О. А. Дуда, І. І. Індржишек, М. І. Індржишек, І. К. Кршиванек, Б. О. Чермак, О. Ц. Шварц, І. Й. Швиговський, Е. Л. Шедель⁸⁶. Товариство володіло 545-ма кв. сажнями землі й нерухомістю у с. Шулявка поблизу м. Києва⁸⁷.

Надзвичайно впливовими, почесними членами товариства були власник фабрики і магазинів грамплатівок, музичних інструментів, фурнітури і нотних видань в м. Києві І. І. Індржишек, власники однойменного машинобудівного заводу у м. Києві Ф. А. Дедіна й І. К. Кршиванек⁸⁸. Серед членів товариства перебували не тільки піддані Російської, але й Австро-Угорської імперії⁸⁹. Члени товариства сплачували щорічні внески. Дійсні члени товариства сплачували вступний внесок десять рублів протягом двадцяти місяців і щомісячний внесок п'ятдесят копійок. Почесні члени товариства сплачували вступний внесок п'ятдесят рублів⁹⁰.

Товариство отримувало пожертви через київську газету «Руський чех». У м. Києві мешкали три тисячі чехів. Однак товариству надавали пожертви чехи усієї Правобережної України. Зазвичай, щорічні пожертви становили близько трьох тисяч рублів⁹¹. Також товариство щороку влаштовувало декілька добротинних вечорів і ярмарків, збираючи у м. Києві пожертви для потреб чеської громади (зокрема, для відкриття чеської школи)⁹².

Програмою товариства передбачалося вивчення чеської мови і літератури, організація бібліотек, передплата газет і журналів, налагодження контактів із Чехією. У статуті товариства відзначалося надання матеріальної й моральної допомоги співвітчизникам, сприяння їхньому працевлаштуванню. Товариство відкрило й утримувало чеську школу в с. Шулявка, де безкоштовно навчалися діти з найбідніших чеських родин. Оплату за отримання освіти іншими дітьми здійснювали їхні батьки⁹³. У чеській школі навчалося до ста дітей. Директором був Я.К. Боучек. Випускники володіли чеською і російською мовами⁹⁴.

Товариство влаштовувало різноманітні культурно-освітні заходи: публічні лекції, театральні вистави, бали, екскурсії. Так 21-23 червня 1915 р. товариство організувало вшанування пам'яті спаленого 23 червня 1415 р. чеського мученика Яна Гуса. Заходи щодо вшанування під егідою товариства офіційно проводилися в усій Російській імперії. Програмою вшанування передбачалося: 1. У понеділок 21 червня 1915 р. – Богослужіння; чесько-російські лекції про значення Яна Гуса; читання про значення Яна Гуса; виконання пісень. 2. У вівторок 22 червня 1915 р. – відповідно до

⁸³ *Ruský Čech*. – 1908. – № 24. – С.4.

⁸⁴ *Пушкаревич К. А.* Чехи: историко-этнографический очерк / К. А. Пушкаревич. – М.-Л.: Институт этнографии, 1942. – С.49.

⁸⁵ *Ковба Ж. Н.* Чешские издания в России и Украине до Великой Октябрьской Социалистической Революции / Ж. Н. Ковба // Издательское дело. Книговедение: научно-информационный сборник. – 1969. – № 1 (№ 3). – С. 16.

⁸⁶ *Čechoslovan*. – 1916. – № 7. – С.12.

⁸⁷ *Čechoslovan*. – 1912. – № 30. – С.336.

⁸⁸ *Житник В. К.* Наш Київ ... – привітайте сто разів: історичний нарис / В. К. Житник // Відродження. – 1994. – № 10/11 (№ 174/175). – С. 63.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ *Ковба Ж. М.* Чеська еміграція в Україні у др. пол. XIX – на початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.03 / Ковба Жанна Миколаївна. – Львів, 1974. – С.154.

⁹¹ *Čechoslovan*. – К.: 27 července (07) 1912. – № 30. – С.336.

⁹² *Ruský Čech*. – 1908. – № 12. – С.10.

⁹³ *Čechoslovan*. – 1912. – № 30. – С.336.

⁹⁴ *Ruský Čech*. – 1908. – № 12. – С.10.

чеського звичаю запалення ватр поблизу чеських громад. Крім того, товариство видавало чеські підручники⁹⁵.

Товариство отримало у подарунок від мецената Я. Ф. Вольфа колекційну бібліотеку популярної літератури і започаткувало мобільні бібліотечні фонди для обслуговування найвіддаленіших чеських громад⁹⁶. Чеське доброчинне і просвітницьке товариство імені Яна Амоса Коменського увійшло як формуюче до складу організованого 10 грудня 1914 р. у м. Києві в результаті загального з'їзду Союзу чеських товариств у Росії, де головою був Б. О. Чермак⁹⁷. Метою Союзу передбачалося сприяння організації нових чеських громад; відкриттю чеськими громадами, які перебували у складі Союзу, нових відділень, навчальних закладів для дітей чеського походження, дитячих садків, притулків, будинків перестарілих за відповідним дозволом вищих органів державної влади⁹⁸.

У статуті Союзу відзначалося прагнення морального й економічного об'єднання усіх російських чехів, а надалі й усіх слов'ян; розвитку їхньої національної свідомості, відданості ідеї слов'янства і його захисниці Росії; організації чеської дружини; надання матеріальної допомоги постраждалим на війні⁹⁹. Крім Чеського доброчинного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського до складу Союзу увійшов Чеський комітет для допомоги постраждалим на війні.

Чехи вели досить замкнутий у соціокультурному контексті спосіб життя. Культурне життя чехів Правобережної України мало вищий рівень порівняно з місцевим населенням. Однак закриття і русифікація навчальних закладів для дітей чеського походження спричинили нівелювання чеської національної культури.

Загалом усі культурно-освітні, просвітницькі товариства завдяки активній діяльності здійснювали стотний вплив на загальну культуру не лише Волинського краю, але й усієї Правобережної України.

⁹⁵ Житник В. К. Наш Київ ... - привітайте сто разів: історичний нарис / В. К. Житник // Відродження. – 1994. – № 10/11 (№ 174/175). – С. 62-66.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ *Ruský Čech*. – 1908. – № 8. – S.4.

⁹⁸ Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России: по неизданным официальным документам / Н. Каржанский (Качанов). – М.: Змий, 1918. – С.8.

⁹⁹ Там само. – С.7.